

מחקרים פרטניים על תופעה גדולה

הגדולים: אישים שעיצבו את פני היהדות החרדית בישראל, בעריכת בנימין בראון ונסים ליאון, הוצאת מכון ון ליר והוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, ירושלים תשע"ז, 968 עמ'

הספר רב הכמות והאיכות *הגדולים* מציע קשת רחבה של מאמרים המתמקדים באישים שהיו לדמויות מופת ונתפסו בקרב הציבור החרדי, ובמיוחד המכונה "ליטאי", כמנהיגים רוחניים שסמכותם היא כביכול סמכות אלוהית. אנשים אלה עברו מעין תהליך של התקדשות. אולם ההשראה השמיימית לא ניתנה להם על פי רוב בשל השגות מיסטיות אלא בשל הילה למדנית אינטלקטואלית. הווי אומר, שהציבור החרדי סבור, שכוחם החדשני של ה"גדולים" בגישתם לתשתית המשפטית של היהדות חורג מקצה גבול היכולת האנושית. בניגוד לדמות המיסטית, כמו המקובל ההוגה בתורת הסוד, דמות שהשגותיה אינן משותפות לציבור הרחב, דמותו של ה"גדול" עוסקת באותם חומרים שנדרשים להם ציבור הלומדים הרחב; אלא שכוח העמקתה וניתוחה יוצא דופן במידה כזו, שהוא מאפשר לה גם הכרעה אלוהית בסוגיות השוטפות של חיי המעשה. להגדרה זו יש גם יוצאים מן הכלל, שבקובץ הם מתבטאים במנהיגים חסידיים וספרדיים. על אף שהעורכים התאמצו מסיבות ידועות וחיוכיות לטעמי לשדך אותם לתופעת ה"גדולים", המאפיינים שלהם אינם שונים מתופעות האדמו"רות שהחלה בשלהי המאה השמונה-עשרה או מעט מאוחר יותר ומהערצת המנהיגים הרוחניים בקהילות המזרח. אולם אף העורכים עצמם הכירו במקור האשכנזי של התופעה, כפי שניכר גם בכותרת האנגלית של הספר (*גדולים*).

באופן פרדוקסלי תיאור קצר זה של "גדולים" איננו משמש מושא למחקר בקובץ שלפנינו, למעט הערות פתיחה קצרות ולא ממצות של העורכים. הערות אלה, חשובות ככל שתהיינה, מתייחסות להיבט החברתי וההיסטורי ולא להיבט המהותני. העורכים כתבו בכנות: "רבות התלבטנו בבחירתם של אישים אלה: מיהו 'גדול'?, מי ראוי להיכנס ל'פנתאון' ומי לא? ברור לנו מראש שהכרעותינו בעניין זה יכולות בהחלט להיות שנויות במחלוקת; ברור לנו היטב כי חלק גדול מן הביקורות שנקבל על הספר תהיינה בנוסח 'איך ייתכן שאת פלוני הכנסתם ואת אלמוני הוצאתם?!' (עמ' 1). אבל בעיני הביקורת היסודית ביותר צריכה להתייחס להיעדר דיון בתודעת ה"גדול" ובמאפייניה. הקובץ העשיר ניגש כמעט באופן מיידי ל"גדולים" קונקרטיים, ומציע שפע של תיאורים וניתוחים, וכביכול מזמין את הקורא האינטליגנטי לבנות בעצמו את יסודות תודעת ה"גדול". מבחינה זו הקובץ שלפנינו הוא מקור לא אכזב של מידע מועיל על העולם החרדי, או כפי שמנחם פרידמן עצמו, שהספר מוקדש לו, כינה אותו בכינוי המדויק ביותר, "אורתודוקסיה לא ציונית".

שבחו של החיבור איננו צריך אפוא למודעי. לאור הביקורת שלהלן, יש לזכור הערה זו כל העת. מבט חטוף בתוכן העניינים כבר מסייע לסדר ולמפות את תופעת ה"גדולים". לא כל שכן המחקרים המפורטים שנכתבו בידי אנשי שם במחקר ובידי תלמידי מחקר שבוודאי יהיו אנשי שם בעתיד. כל מאמר מכיל בקצרה את קורות החיים של דמות המופת ולאחר מכן דברים על הגותה ההלכתית, הרעיונית, החברתית והפוליטית. המאמרים האיכותיים עוסקים בדמויות רבות שלא אנסה לפרטן. אולם אני מבקש להצביע ברשימה זו על היעדר מסד פנומנולוגי איתן שיגדיר את תופעת ה"גדול".

הגדרה וערפל

בחיבור שערכו בראון ולאון יש תשתית למחקר פנומנולוגי של תופעת ה"גדולים". ואכן יש לתת את הדעת על התכונות המהותיות ההופכות "גדול" לכזה ושיוצרות תודעה של "גדול". מחקר כזה חשוב במיוחד לאור הערפול והיעדר חד-משמעיות לגבי מונח זה. ערפול זה מופיע כבר בשאלה יסודית ביותר, שהיא: כיצד מצליח

"גדול" לקלוע לדעת עליונים (תופעה המכונה "דעת תורה")? שאלה זו מנחה את חייהם של חרדים רבים, ובמיוחד ה"ליטאים" שביניהם. התאולוגיה החרדית הנאיבית מציגה תשובה לכך, המסתכמת בטיעון פשטני זה (X="גדול"):

(א) X הוא תלמיד חכם מופלג, ומקדיש ימיו כלילותו ללימוד תורה.
 (ב) לימוד תורה לא רק ניתן בידי הקב"ה, אלא הוא מבטא את "דעתו" של האל.

לפיכך

(ג) X קולע לדעת האל. כל הכרעה שלו היא הכרעה אלוהית.

הווי אומר שה"גדול" ניחן בכריזמה, שהיא השראה שמימית. לימוד התורה מקנה לו ערך מוסף על אדם רגיל, שמעורבותו בתורה פחותה בהרבה. על כן ל"גדול" המחווה דעתו על עניינים הנוגעים למצב החברתי והפוליטי יש מעמד של מנהיג כריזמטי, ולדעתו יש משקל של "דעת תורה". מבחינות מסוימות יש כאן דמיון לנבואה, ולפחות לתופעות הנושקות אליה כמו רוח הקודש בכריזמה. כמובן, הגדרה כזו היא פתוחה ומעורפלת למרות פשטותה.

ראשית, מהו "לימוד תורה"? עולם הישיבות הליטאיות יענה על כך תשובה ברורה מאוד: "לימוד תורה" שקול ללמדנות אנליטית, ובמיוחד על פי מתודת "בריסק". היכולת האנליטית מתבטאת בדרך כלל ביכולת ליצור חלוקות כפולות (בכוח ובפועל, קום עשה ושב ואל תעשה וכו') ובאופן כזה ליישב סתירות וניגודים. אף מתודה זו איננה ניתנת להגדרה מושלמת, אולם לפחות ברור שמדובר ב"למדנות", לאמור יכולת אנליטית המופנית כלפי טקסטים משפטיים, תלמודיים ותקופת הראשונים (כמו משנה תורה לרמב"ם). וכבר כאן ניכרת הבעיה המתודולוגית של הגדרת הלימוד. למשל, מוחזקים בציבור מקובלים וראשי ישיבות מקובלים, שאינם זוכים למאמרים בקובץ שלפנינו ובדין. הם בוודאי נחשבים בציבור רחב די הצורך כדמויות כריזמטיות, בעלות השראה אלוהית. אף על פי כן אינם "גדולים". ר' מנחם מנדל שנאורסון, הרבי מלובביץ', זוכה למאמר לא מפני שהיה מקובל, שכן הגותו הקבלית כלל לא נסקרת בקובץ. ובין דמויות המקובלים ניתן להצביע על כאלה הנחשבים מקובלים מובהקים אף יותר ממנו. באותה מידה, אדמו"רים חסידיים

רבים לא נסקרים בקובץ זה. אם כן, המונח "למדנות" ביחס ל"גדול" מתייחס לסוגים מסוימים של ניתוח משפטי. שנית, הטיעון שלעיל מתייחס גם ל"צדיקים נסתרים", למשל, שאינם נחשבים "גדולים". הווי אומר, קיים תהליך חברתי של "התקדשות". לא די בעובדת הלמדן כשלעצמה, בהנחה שהיא ברורה ולא מעורפלת, אלא היא צריכה להתפשט בקרב ציבור. מכאן שה"גדול" ניחן במעין כושר סימביוטי עם הציבור, שיסודותיו טעונים הבהרה. אלה הם שני גורמים מעורפלים בתודעת ה"גדול" ובהוויתו. אני מבקש לאור הקובץ לבחון גורמים נוספים.

מאפיינים

אתן דוגמה לתכונות אחדות העשויות להיות מהותיות בתופעת ה"גדולים", והן מכוננות מאפיינים תודעתיים לפחות בתקופות מסוימות. לא מעטים מתוך ה"גדולים" לא כתבו חיבורים רבים, ומה שכתבו היה קשה להשגה והתכסה במעטה של סודיות. חידושיו של ר' חיים מבריסק שיצאו לאור בחלקם בסטנסיל, מכתב מאלהו לרב דסלר, עלי שור לרב שלמה וולבה הם דוגמאות לחיבורים שונים לאחר הדפסתם עוד היו קשים להשגה. כיום הם זמינים לכל דורש, אולם אז לא היו זמינים לרכישה לבחורי הישיבות תאבי הדעת. דוגמה נוספת היא זיקתם השלילית של ה"גדולים" לציונות. לכאורה, רק הרב כהנמן היה חריג בשל אהדתו ה"רכה" לציונות. אולם הספר לא מתייחס לאנשים שנחשבו דמויות מפתח בעולם החרדי אך הזדהו עם "חובבי ציון" עוד לפני ייסוד הציונות. לא אכנס לפולמוסים שבין החוקרים, ואסתפק בכך שבין שניתן לראות ב"חיבת ציון" מבשרת הציונות, ובאנשיה הדתיים מבשרי הציונות הדתית, ובין שלא, אין ספק שהיה קל יותר לאדם דתי להזדהות עם תנועה זו מאשר הציונות שעקבה אחריה. תנועת חובבי ציון לא חייבה זהות ממסדית כמו הציונות. לעניות דעתי, ספר על "גדולים" איננו יכול להיות שלם ללא ר' יצחק אלחנן ספקטור ור' נפתלי צבי ברלין (הנצי"ב מוולוז'ין). העורכים הקדימו מבוא חשוב המצביע על מגבלות הקובץ, אולם כאן הבעיה היא מתודולוגית.

עוד אציין תחום שלהערכתו הוא מחייב בחינה מיוחדת, והוא נשות ה"גדולים". אנו יודעים שלפחות בקרב דמויות המופת בקרב הציונות הדתית הייתה תופעה של נשים דעתניות ועצמאיות. טוניה, רעייתו של הרב יוסף דוב סלובייצ'יק, שרה, רעייתו של הרב יצחק הרצוג, שרה, רעייתו של הרב דוד כהן ("הנזיר"), הן דוגמאות לנשים שרכשו השכלה אקדמית או שהיו מנהיגות רוחניות של נשים. לעתים אתגרו את בעליהן והסבו להם אי נוחות. דוגמה אחת היא תמיכתו של הרב הרצוג בחזית הדתית המאוחדת בכנסת הראשונה, בעוד שרעייתו הייתה ממנהיגות "אמונה" (תנועת האישה הדתית הלאומית), שלפחות מבחינה פסיבית תמכה ב"מרד" נשים דתיות בכניעה לדרישת החרדים שלא תהיה אישה ח"כית. הנשים הדתיות הקימו לבסוף סיעה משלהן (שלא עברה את אחוז החסימה). האם יש מקבילה לכך בתופעת ה"גדולים" בעולם האורתודוקסיה הלא ציונית? האם האישה ממלאת תפקיד כלשהו בעיצוב התדמית החברתית של ה"גדול"? ומנשים לצאצאים. ילדיהם ונכדיהם של "גדולים" אחדים נתפסו לציונות דתית (נכדו של ר' חיים מברסק, בנו של הרב אליעזר מן שך). האם קיומו של רצף או היעדרו היא תופעה האופיינית ל"גדולים"? לשאלות אלה ואחרות היה צורך להקדיש חיבור עצמאי, והקובץ שלפנינו איננו נדרש להיבטים מכוננים כאלה. זאת ועוד: ממאמרים לא מעטים בספר עולה, שה"גדולים" בארץ ישראל, לפחות בתקופות מסוימות, התחרו ביניהם בחריפות התנגדותם לציונות. לכאורה, מבחינה פנומנולוגית ניתן לראות בהתנגדות זו מאפיין של תודעת ה"גדולים". מסתבר שבפועל היחס לציונות היה הרבה יותר מורכב. הרב יוסף דוב סלובייצ'יק מבוסטון נזכר לא אחת בקובץ. עד למלחמת העולם השנייה הוא היה בין מנהיגי אגודת ישראל בארצות הברית. ובכלל בצפון אמריקה באותם זמנים הניגודים בין המזרחי לאגודת ישראל לא היו כה קוטביים כמו בארץ ישראל. האם הוא "גדול"? האם "גדול שסרח"? האם יש כלל מושג כזה? אחד המאמרים החשובים בספר עוסק בספרות השבחים. והנה בספרות זו מתואר ר' יצחק זאב סלובייצ'יק (הגרי"ז) כבעל יחסים חמים למדי עם הרב יעקב משה חרל"פ. אין ספק שהרב חרל"פ נחשב כדמות רבת השפעה בין רבני ירושלים. אבל אין לשכוח שהוא

היה תלמידו הקרוב של הרב אברהם יצחק הכהן קוק, ובעצמו היה מועמד לרבנות הראשית, המוסד שסימל את ההגמוניה הציונית הדתית יותר מכל. בסופו של דבר הרב יצחק אייזיק הרצוג נבחר לרב ראשי. אולם משנתו של הרב חרל"פ הייתה קיצונית בין ההוגים הלאומיים. האם הרב חרל"פ יכול להיחשב כ"גדול"?

באותה מידה, ההגיוגרפים של גרי"ז מציינים את יחסו החם של הגרי"ז לרב חיים יעקב גולדוויכט, שלימים יקבל את פרס ישראל כאבי ישיבות ההסדר. הרב גולדוויכט נחשב כדמות למדנית בסגנון האנליטי, היה בעל הליכות חרדיות ונחשב בעיני חרדים לא מעטים כדמות סמכותית. הכרכים הרבים המתעדים את דרשותיו ("אסופת מערכות") יצאו לאור ללא אזכור קל אחד שיעיד על העובדה הפשוטה, שדרשותיו נאמרו בהיכל ישיבת "כרם ביבנה", שהיא ישיבה לאומית שתלמידיה הרבים משלבים שירות צבאי עם לימוד תורני. בראש הכרכים של הדרשות נדפס צילום של מכתב שכתב החזון איש לרב גולדוויכט. צאצאיו של הרב גולדוויכט הם חרדים בזהותם, נשלחו ללמוד כבר מילדותם במוסדות חרדיים, והם השמיטו כל זכר למפעל חייו של אביהם (ראוי לציין שזה מכבר יצא ספרו של מרק שפירא, אחד מן הכותבים בקובץ, העוסק בצנזורות מסוג זה, אף שהוא התמקד בתקופות קודמות: Marc B. Sapiro, *Changing the Immutable: How Orthodox Judaism Rewrites Its History*, The Littman Library of Jewish Civilization: Oxford & Portland, Oregon 2015). האם הרב גולדוויכט לא יכול להיחשב "גדול", אף שהוא לא היה חרדי קלאסי? דוגמאות אלה מעידות על הקושי בבניין התודעה הנזילה של ה"גדול" מצד אחד, אך גם על הצורך במלאכה זו מצד שני.

"גדולים" מקומיים

הספר מצייין מראש, שהוא מתרחק מציון של "גדולים" מקומיים, דהיינו דמויות מופת המקובלות ככאלה באזורים מסוימים. השאלה היא, האם מחקר כזה יכול להיות שלם ללא היבט זה. באזור חיפה והצפון היה ר' אליהו לופיאן, ראש ישיבת "כנסת חזקיהו" בכפר חסידים, נחשב כמנהיג רוחני בעל השראה וכריזמה. אם ניזכר

במאפיינים הקודמים נוכל לציין שספריו היו בתחילה קשים להשגה, ולפחות צאצא אחד שלו הפך לציוני דתי. רק מי שגר בשנות השישים והשבעים של המאה שעברה באזור הצפון, והיה קשוב לריכוזי החרדים שבו, יכול להעריך את השפעתו העצומה של הרב לופיאן. מי שנסע לאחר פטירתו במשעולי היישוב רכסים בכיוון הישיבה לא היה יכול להחמיץ את הצריף ששכן כבוד כמה עשרות מטרים מתחת לישיבה, ועליו כרזה באותיות קידוש לבנה: "אני זכיתי להיות הספר של הרב לופיאן". ההערצה אליו חצתה את החוגים החרדיים השונים בחיפה ובצפון.

דמות אחרת המתייחדת לצפון הייתה הרב יואל קלופט, שמלבד הנהגתו הרוחנית נתפס גם כמקובל וכמיסטיקן. חבר הכנסת האקטיבי מטעם "אגודת ישראל" במשך שלושים ושלוש שנים, שלמה לורנץ, היה מתייעץ עמו. דעותיהם של הרבנים לופיאן וקלופט נתפסו כ"דעת תורה" במלוא מובן המילה. אלה הן דוגמאות בלבד לתופעה הנגזרת באופן ישיר מתופעת ה"גדולים", ולא ברור שניתן לתאר תופעה זו ללא נגזרותיה. וכי ניתן לתאר את תופעת הבבא סאלי ללא הבנת החברה בדרום הארץ? אתמהה. כאמור, אינני מתייחס להוספה של פלוני או אלמוני לרשימת ה"גדולים", שהרי זהו דבר שאין לו סוף. אולם התופעה של "גדולים" אזוריים היא לטעמי מרכיב של תודעת "גדול", ויש לתת עליה את הדעת בתיאור פנומנולוגי של דמויות המופת.

סיכום

כפי שציינו העורכים, הספר החל בקבוצה של חוקרים במכון ון ליר. החוקרים הללו הפיקו את המיטב, כל אחד בתחומו. אולם ניתן היה לצפות שקבוצה כזו תתאמץ ליצור סימביוזה של התופעות, תעז להפיק תובנות כוללניות על התופעה של "גדולים" ותנסה לשרטט את קווי היסוד של תודעתם. הקבוצה הניבה מפעל, אפילו מפעל נועז וחדשני. אין בכך ספק, ואף מילת ביקורת לא תוכל לטשטש עובדה זו.

מאמר מתודולוגי קצר, המופיע בראשית הספר, פרי עטו של שאול שטממפר, אמנם מנסה להתחקות אחר צמיחת תופעת ה"גדולים"

במזרח אירופה. מאמר זה מתאר את תופעת העוצמה שניתנה בידי הממסד הקהילתי והרבנים. אולם תופעת ה"גדולים" כפי שעולה מדוגמאות רבות בדפי הקובץ היא לכאורה הפוכה. ה"גדול" הוא לעתים בעל נטיות "אנטינומיסטיות", לעתים הוא רואה בפסיקת ההלכה עיסוק "טכני" ואפור, בעוד שהוא קולע לליבה של התורה או ליסודותיה העמוקים ביותר של החשיבה המשפטית. לדידו של ה"גדול" פעמים שהרבנות היא תופעה אנטי כריזמטית בעוד שהוא ניזון מהכריזמה.

השאלה המעניינת היא, האם ההחמרה והסגפנות הן מרכיבים של דמות ה"גדול". אין ספק שדמויות מופת הנמנות עם המסורת הליטאית נתפסו כמחמירות מבחינת הפסיקה ההלכתית (ההתנהלות באמריקה הצפונית היא סיפור אחר, ובצדק מנהיגיה החרדיים זוכים לשער נפרד בקובץ זה). ובמקביל, דמויות מופת של הציבור המזרחי נתפסו לעתים כמאוזנות יותר מבחינת הפסיקה. כל הביוררים הללו מתייחסים באופן ישיר לתודעת ה"גדול" ולהתפתחותה באזורים השונים.

נדרש אפוא מחקר פנומנולוגי מקיף שיעסוק בתופעה זו, מסוג המחקרים שמנחם פרידמן ערך על החברה החרדית. שכן עוד פרדוקס ניכר לעין: בעל היובל ערך מחקרי רוחב, הנזקקים לחברה החרדית מבחינותיה החברתיות, הפוליטיות ולעתים אף התאולוגיות. ספרו *חברה ודת*, דרך משל, הוא מחקר בינתחומי מובהק של חברה והיסטוריה. לעומת זאת, המחקרים שלפנינו נעדרים את ההיבט הרוחבי. זאת ועוד: היעדרו של מחקר כזה בולט בחיבור שלפנינו דווקא מפני היקפו הגדול.

מכל מקום התוצאה היא חיבור חשוב, הישג מדעי ממעלה ראשונה, שישמש יסוד לכל דיון עתידי בתחום זה.

דב שוורץ, אוניברסיטת בר־אילן ומכון הרטמן, ירושלים